

Kharazmi University

An analysis of the lived experience of economically empowered female heads of households

Soroush Fathi , Zahra Dadgarfard , Parvin Dadandish , Zahra Zare

1. Corresponding author, Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran fathi.soroush@gmail.com
2. PhD student in Sociology, Economic and Development Orientation, Faculty of Humanities, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran zdadgar@rocketmail.com
3. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran Dadandish@gmail.com
4. Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran Zahra.zare2006@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 12 August 2024 Received in revised form 16 November 2024 Accepted 22 November 2024 Published online 23 February 2025 Keywords: Lived experience, female heads of households, education, social support, economic empowerment.	Purpose: The present study aims to qualitatively examine the lived experience of economically empowered female heads of households in order to extract a local pattern or model from their lived process that other female heads of households can also benefit from. Research Method: Snowball sampling method was used to conduct the interviews. The interviews were conducted in person by the researcher until saturation point was reached. Therefore, the researcher interviewed 13 economically capable female heads of households until theoretical saturation. Findings: Overall, 157 open codes, 42 axial codes, 15 selected codes, and one axial category were extracted from the interviews. The results showed that the causal category of financial need, lack of basic needs, and family disorder had a significant impact. The existence of support organizations and charities, laws protecting female heads of households, and receiving facilities from support organizations are among the intervening categories. Also, heavy family obligations and lack of social and family support were identified as underlying factors. In the meantime, there are strategies for female heads of households, including taking advantage of support services and facilities from government organizations and charities, receiving economic and social skills training, and using facilities, programs, and services. This has led to effects and consequences, including increased income and employment, improved social and economic status, and reduced family and social tensions. The central issue is the need for economic empowerment. Women heads of economically empowered households initially lacked sufficient economic experience and skills, or even the necessary preparation, to become heads. Economic empowerment has reduced deprivation and social exclusion and has enabled them to integrate into society and social groups. Conclusion: Economic empowerment has reduced deprivation and led to their joining social groups, which has also resulted in improving their social and economic status.

Cite this article: Fathi, S., Dadgarfard, Z., Dadandish, P. Zare, Z. (2024). Title of paper in lower case letters (except for initial letter of first word, initial of first word after a colon, and proper nouns). *Human-Information Interaction*, 11(4), 1-19.

© The Author(s). Publisher: University of Kharazmi.

Kharazmi University

Extended Abstract

Introduction

The present study aims to qualitatively examine the lived experience of economically empowered female heads of households in order to extract a local pattern or model from their lived process that other female heads of households can also benefit from.

Methods and Materoal

Snowball sampling method was used to conduct the interviews. The interviews were conducted in person by the researcher until saturation point was reached. Therefore, the researcher interviewed 13 economically capable female heads of households until theoretical saturation.

Resultss and Discussion

Overall, 157 open codes, 42 axial codes, 15 selected codes, and one axial category were extracted from the interviews. The results showed that the causal category of financial need, lack of basic needs, and family disorder had a significant impact. The existence of support organizations and charities, laws protecting female heads of households, and receiving facilities from support organizations are among the intervening categories. Also, heavy family obligations and lack of social and family support were identified as underlying factors. In the meantime, there are strategies for female heads of households, including taking advantage of support services and facilities from government organizations and charities, receiving economic and social skills training, and using facilities, programs, and services. This has led to effects and consequences, including increased income and employment, improved social and economic status, and reduced family and social tensions. The central issue is the need for economic empowerment. Women heads of economically empowered households initially lacked sufficient economic experience and skills, or even the necessary preparation, to become heads. Economic empowerment has reduced deprivation and social exclusion and has enabled them to integrate into society and social groups

Conclusion

The results of the present study, which examined the lived experience of economically empowered female heads of households, showed that female heads of households initially had circumstances in which they had lost their husbands or had separated from their husbands, and most of them were not in a good financial situation.

They have also experienced family tensions, infidelity and violence from their spouse, poor financial conditions, and overwhelming obligations and responsibilities.

In addition, during the absence of a spouse or separation from a spouse, the responsibility for children and providing for the family's livelihood needs, as well as the conditions of society and their sense of need, played an important role in achieving economic empowerment. Therefore, family disorganization, financial need, and failure to meet basic needs were considered as causal factors.

Kharazmi University

Journal of Human-Information Interaction

Online ISSN: 2423-7418

<https://hi.khu.ac.ir/>

The presence of support organizations can be considered an effective element in this regard. The optimal use of services has played an effective role in improving their conditions, and it can be said that these women used services and employment in a way that was appropriate and purposeful. This shows that intervening factors, including the existence of support organizations and charities, laws supporting female heads of households, receiving facilities from the support organization, and personality traits in line with empowerment (desire for social and economic independence) were also influential. Overall, it can be concluded that these women did not have sufficient experience and skills from the beginning, and were not even prepared to become caregivers. However, as they became economically empowered, their deprivation and social exclusion decreased, and their integration into society and social groups expanded. Their capacity to improve their personal and social status will also increase. Therefore, a process was undertaken to transform a woman who was a head of household in need of support into an economically empowered woman.

Keywords: Lived experience, female heads of households, education, social support, economic empowerment

واکاوی تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه اقتصادی

سروش فتحی^۱، زهرا دادگرفرد^۲، پروین داداندیش^۳، زهرا زارع^۴

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه جامعه شناسی، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

fathi.soroush@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری تخصصی جامعه شناسی گرایش اقتصادی و توسعه، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

zdadgar@rocketmail.com

۳. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۴. استادیار گروه جامعه شناسی، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده (B Nazanin 12)
نوع مقاله:	هدف: پژوهش حاضر بر آن است که تجربه ی زیسته ی زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی را به صورت کیفی مورد مذاقه قرار داده تا بتواند از فرآیند زیسته ی آنها الگو یا مدلی بومی استخراج کرده که دیگر زنان سرپرست خانوار نیز بهره ببرند.
مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت:	روش پژوهش: جهت انجام مصاحبه، از روش نمونه گیری گلوله برفی استفاده شده است. مصاحبه ها به صورت حضوری و تا رسیدن به نقطه اشباع توسط محقق انجام شد. از این رو پژوهشگر تا مرحله ی اشباع نظری با ۱۳ نفر زن سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی مصاحبه انجام داده است.
۱۴۰۳/۰۵/۲۲	
تاریخ بازنگری:	یافته ها: بصورت کلی ۱۵۷ کد باز، ۴۲ محوری، ۱۵ کد انتخابی و یک مقوله محوری از مصاحبه های استخراج گردید. نتایج حاصل نشان داد مقوله علی، نیاز مالی و عدم تأمین نیازهای اساسی و نابسامانی خانواده تأثیر به سزایی داشته است. وجود سازمان های حمایتی و خیریه ها، قوانین حمایت از زنان سرپرست خانوار، دریافت تسهیلات از سازمان حمایت کننده جز مقولات مداخله گر می باشد.
۱۴۰۳/۰۸/۲۶	
تاریخ پذیرش:	همچنین تعهدات خانوادگی زیاد و عدم حمایت اجتماعی و خانوادگی به عنوان مقوله ی زمینه ای شناخته شد. در این بین راهبردهایی برای زنان سرپرست خانوار وجود دارد که از جمله بهره گیری از خدمات و تسهیلات حمایتی سازمان های دولتی و خیریه ها، دریافت آموزش مهارت های اقتصادی و اجتماعی، استفاده از تسهیلات و برنامه ها و خدمات را می توان نام برد. همین امر باعث شده که آثار و پیامدهایی از جمله افزایش درآمد و اشتغال زایی، کاهش تنش های خانوادگی و اجتماعی را در پی داشته باشد. مقوله محوری نیاز به توانمندی اقتصادی است. زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی از ابتدا تجربه و مهارت اقتصادی کافی و حتی آمادگی لازم جهت سرپرست شدن را نداشتند.
۱۴۰۳/۰۹/۰۲	
تاریخ انتشار:	نتیجه گیری: توانمندی اقتصادی سبب کاهش محرومیت و ملحق شدن آنان به گروه های اجتماعی شده است. که پیامد ارتقا موقعیت اجتماعی و اقتصادی را نیز به همراه داشته است.
۱۴۰۳/۱۲/۰۵	
کلیدواژه ها:	
تجربه ی زیسته،	
زنان سرپرست خانوار،	
آموزش،	
حمایت اجتماعی، توانمندی	
اقتصادی.	

استناد: فتحی، سروش؛ دادگرفرد، زهرا؛ داداندیش، پروین؛ و زارع، زهرا (۱۴۰۳). واکاوی تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار

توانمند در زمینه اقتصادی. تعامل انسان و اطلاعات، ۱۱(۴)، ۱-۱۹.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه خوارزمی تهران.

مقدمه

زنان سرپرست خانوار^۱ بخشی از خانوارهای امروزی ایران را تشکیل می دهند. نسبت رو به رشد خانوارهای زن سرپرست، یکی از تحولات نهاد خانواده در ایران تلقی می شود. تا مدتی پیش علت اصلی شکل گیری خانوارهای زن سرپرست عمدتاً فوت شوهران بود. طی دهه های اخیر با توجه به تغییرات ارزشی، هنجاری و تحولات اقتصادی و فرهنگی شاهد گسترش نسبت خانوارهایی هستیم که زنان در نتیجه طلاق، متارکه یا ازدواج نکردن، در عمل مسئولیت خانوار را بر عهده می گیرند. بنا به تعریف مرکز آمار ایران؛ زن سرپرست خانوار: زنی است که مسئولیت تأمین تمام یا بخش عمده ای از هزینه های خانوار یا تصمیم گیری در مورد نحوه هزینه کردن درآمدهای خانوار را برعهده دارد. براساس سرشماری های سال ۱۳۹۵ حدود ۳۰۶۱۷۵۳ زن سرپرست خانوار هستند که ۱۲/۶ درصد از سهم خانوار در کشور را دارند. سازمان ثبت احوال کشور اعلام کرد از سال ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ تعداد ۱۴۲۰۷۰۹ خانوار، به خانوارهای زن سرپرست کشور اضافه شده است و درصد زنان سرپرست خانواده کشور در سال ۱۳۷۵، ۳/۵ درصد بوده است که در سال ۱۳۹۵، به ۷/۸ درصد افزایش یافته است. (سالنامه آمار کشور، چاپ اول ۱۳۹۹، ص ۱۵۳)

پژوهش هایی که در کشور صورت گرفته، وضعیت نه چندان مطلوبی را نشان می دهد که به نسبت بالای تعداد زنان زیر خط فقر به ویژه فقر شدید زنان سرپرست خانوار تأکید دارد (فروزان آمنه و بیگلرنیا، ۱۳۸۲؛ شادی طلب و گرای نژاد، ۱۳۸۳) بر اساس گزارش بانک جهانی در سال ۲۰۱۶ فقر زنان، به ویژه فقر زنان سرپرست خانوار، در کشور در مقایسه با مردان از شدت بیشتری برخوردار می باشد. بر اساس این گزارش، هرچند فقر در خانواده های با سرپرست زن و خانواده های با سرپرست مرد دارای نوساناتی است، ولی نوسان در خانواده های نخست بیشتر است.

(بانک جهانی، ۲۰۱۶) چالشهای بسیاری هستند که باعث افزایش فقر و کاهش برابری جنسیتی می شوند، نکته اساسی که در غالب بررسی ها مورد تأکید قرار می گیرد این است که زنان به خاطر زن بودن، بیشتر در معرض فقر قرار دارند (میشل، ۱۳۸۱؛ مختاریان، ۱۳۸۰). کِلر و امبوه^۲ (۱۹۹۱) توانمندسازی زنان را فرایندی تعریف می کنند که به وسیله آن زنان برای سازماندهی خودشان توانمند می شوند و اعتماد به نفس خود را افزایش می دهند و از حقوق خود برای انتخاب مستقل و کنترل بر منابع که منجر به از بین رفتن جایگاه فرودستی ایشان می گردد، دفاع می کنند. مالهورتر^۳ و دیگران (۲۰۰۲) توانمندسازی زنان یعنی اینکه آنها باید به سطحی از توسعه فردی دست یابند که به آنها امکان انتخاب بر اساس خواسته های خود را بدهد. درواقع توانمندسازی تالشی برای ارتقاء سطح اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی زنان است. لذا توانمندسازی زنان، نیاز به آموزش و حمایت های اجتماعی دارد. براین اساس توانمندسازی زنان اصطلاحی است که ارتباط تنگاتنگی را با بهبود مستمر، ارتقای صلاحیت، تغییر در رفتار و بهبود بر عملکرد زنان نشان می دهد هندی^۴ (۲۰۰۴) توانمندسازی زنان یک پدیده اجتماعی است و از جمله پدیده های اجتماعی تک علیتی نیستند و به عوامل درونی و بیرونی متعددی بستگی دارد. از طرفی، عوامل درونی چون وضعیت جسمانی، روانی، وضعیت اقتصادی خانواده بر توانمندی فرد نقش تعیین کننده ای دارد. از طرف دیگر، ساختارهای موجود اجتماعی در این مورد می تواند نقش تعیین کننده ای داشته باشد از جمله این عوامل، تأثیر حمایت اجتماعی بر توانمندی آنان است. (کلدی و سلحشوری، ۱۳۹۱). گروه ها و اقشار مختلفی از زنان در سطح جامعه وجود دارند. یکی از این گروه ها، گروه زنان سرپرست خانوار است که تحت پوشش نهادهای حمایتی کمیته امداد و اداره بهزیستی بوده و دارای مسائل و مشکلات متعدد هستند. در سالهای اخیر با روند رو به رشد این دسته از زنان به دلایل مختلف (طلاق، مرگ همسر و غیره) بوده است. در این بین با زنان سرپرست خانواری روبه رو بوده ایم که در زمینه ی اقتصادی به توانمندی رسیده اند.

¹Female-headed households

² Keler&Mbwee

³ Malhotra

⁴ Handy

توجه و اهمیت به فرآیند توانمند شدن زنان سرپرست خانوار در زمینه اقتصادی از اهمیت و جایگاه ویژه ای برخوردار خواهد بود. لذا دست یابی به توسعه، بدون مشارکت فعال زنان در تمامی عرصه ها اعم از خانوادگی، اقتصادی و اجتماعی امکان پذیر نیست. از این رو، یکی از مهم ترین راهبردها، توانمندسازی زنان با تأکید بر این نکته است که مشارکت زنان صرفاً به منظور بهره مندی آنان از مزایا و نتایج برنامه های توسعه نیست بلکه آنان باید در اجرای برنامه ها و طرح های توسعه مشارکت فعال داشته باشند.

نتایج این تحقیق نه فقط برای زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی، که در حقیقت موضوع هدف این پژوهش هست بلکه برای زنان سرپرست خانوار دیگری که تمایل دارند در زمینه ی اقتصادی فعال باشند و یا زنانی که با همسران زندگی می کنند اما فشارهای اقتصادی دارند و یا زنان سرپرست خانواری که به سیستم های حمایتی وابسته هستند، قابل استفاده خواهد بود تا با استفاده از الگوی زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی در جهت ارتقا خویش بهره ببرند.

لذا پژوهش حاضر با توجه به شاخص ها و پژوهش های انجام شده، سعی خواهد کرد که تجربه ی زیسته ی زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی را به صورت کیفی^۱ مورد مذاقه قرار داده تا بتواند از فرآیند زیسته ی آنها الگو یا مدلی بومی^۲ استخراج کرده که دیگر زنان سرپرست خانوار نیز بهره ببرند. گروه مورد نظر شامل زنانی هستند که درحال حاضر در زمینه ی اقتصادی به توانمندی رسیدند که در مسیر توانمندی عواملی بر آنان تأثیر گذاشته است که در این پژوهش به استخراج و بررسی آن عوامل خواهیم پرداخت. مطالعات متعددی در داخل و خارج از ایران در رابطه با توانمندسازی به خصوص توانمندسازی زنان انجام شده است که در ادامه به برخی از آنها اشاره شده است.

طباطبایی یحیی آبادی و حسینیان (۱۳۸۴) به بررسی توانمندسازی زنان سرپرست خانواده از طریق مشاوره گروهی، آگاهسازی و کارآفرینی پرداختند. نتایج مطالعه آنها نشان داد که برنامه مشاوره گروهی بر عزت نفس زنان سرپرست خانوار تأثیر دارد.

کیمیایی (۱۳۹۰) « شیوه های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار » را مطالعه نمود. وی نشان داد که اجرای برنامه های توانمندسازی در مورد زنان خانوار، نه تنها به اشتغال و افزایش سطح درآمد و ارتقاء آنها به سطوح طبقاتی بالاتر اجتماعی - اقتصادی جامعه منجر می شود، بلکه به کمک آموزش مشاغل از وابستگی آنها به سازمان های حمایتی کاسته شده و به لحاظ اقتصادی-اجتماعی خود را همچون سایر افراد جامعه می بینند. جمشیدی (۱۳۹۷) بازدارنده ها و پیش برنده های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در استان ایلام را از دیدگاه کارشناسان و زنان سرپرست خانوار مورد بررسی قرار داد. نتیجه مطالعه وی حکایت از عوامل مختلفی است که برگرفته از شرایط حاکم بر جامعه زنان، تعاملات مرتبط با آنها و پیامدهای به وجود آمده در راستای این تعاملات است. ملو و اشمنینگ^۳ (۲۰۱۷) در پژوهشی به مطالعه « توانمندسازی اقتصادی زنان و اقداماتی در جهت کاربری اراضی پایدار در بین کارآفرینان زن آمازونی » پرداختند. آنها نشان دادند که توانمندسازی اقتصادی زنان سبب تقویت ظرفیت آنان برای اداره سازگاران در خانواده آنها شده است. سمیرا کلهر (۱۳۸۸) در تحقیق خود با عنوان فراتحلیل آسیب های اجتماعی در تهران (زنان سرپرست خانوار)، پس از بررسی سیاستها، قوانین و تشکیلات مصوب مربوط به حوزه زنان سرپرست خانوار، توصیفی از پراکندگی این زنان در سطح شهر تهران طی سالهای ۱۳۷۵ الی ۱۳۸۵ براساس شاخص های جمعیت شناختی ارائه داده است. مهم ترین بخش این پژوهش به فراتحلیل پانزده تحقیق مرتبط با وضعیت زنان سرپرست خانوار که از سوی مراکز مختلف دانشگاهی و مطالعاتی در سطح شهر تهران و در ارتباط با وضعیت زنان سرپرست خانوار صورت گرفته، اختصاص دارد (کلهر ۱۳۸۸). هر یک از مطالعات فوق ابعاد مختلف توانمندسازی و توانمندسازی زنان را مورد بررسی قرار داده است. در این پژوهش، مطالعه ای متفاوت در زمینه ارائه الگوی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار مبتنی بر تجربه ی زیسته زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی است. با توجه به اینکه، زنان

¹ Qualitative Research

² Native model

³ Mello & Schmink

سرپرست خانوار تحت پوشش نهادهای حمایتی (کمیته امداد و اداره بهزیستی) شامل چهار گروه زنان بی سرپرست (زنان بیوه)، زنان سرپرست (زنان دارای سرپرست ناتوان و از کار افتاده)، زنان مطلقه و زنان خودسرپرست می باشد که با مسائل و مشکلات متعدد مواجه هستند. این دسته از زنان (زنان سرپرست خانوار)، علاوه بر نقش اصلی خود به عنوان کانون خانواده، نقش سرپرست و نقش تأمین کننده معیشت را نیز بر عهده دارند؛ بنابراین، لزوم بررسی فرآیند تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه اقتصادی، می تواند به عنوان الگو برای دیگر زنان قرار گیرد. مقاله حاضر به دنبال پاسخگویی به این سوال است که ؛ زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی چه فرآیندی را طی کردند؟ از یک وابسته اقتصادی و اجتماعی به یک زن مستقل که در زمینه اقتصادی ارزش آفرینی می کند، تبدیل شده و ارزش آفرینی می کنند.

روش پژوهش

در تحقیق کیفی حاضر، به منظور رسیدن به یک پارادایم منطقی، از روش گراند تئوری بهره گرفته است و روش پژوهشی کاربردی است و به شکل کیفی انجام شده است. جامعه آماری پژوهش را زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی ساکن شهر تهران، تشکیل دادند. جهت انجام مصاحبه، از روش نمونه گیری گلوله برفی استفاده شده است. در مطالعات کیفی با روش مطالعه موردی حاضر از روشهای کیفی جمع آوری اطلاعات، نظیر؛ مصاحبه عمیق با ۱۳ نفر زن سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی (تا رسیدن به اشباع نظری) انجام داده است. ابتدا سوالات اولیه مصاحبه نامه تعیین گردید، پس از آن محقق اقدام به مصاحبه از زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی ساکن تهران مراجعه کننده به مرکز مثبت زندگی کد ۱۶۱ و کلینیک مددکاری اجتماعی، اورژانس اجتماعی و روانشناسی مهرسام کرد. افزون بر اینکه این مصاحبه ها در این پژوهش به صورت گام به گام و تدریجی انجام گرفته است، ضمن اینکه درحین مصاحبه سوالاتی نیز مطرح شد که مصاحبه شونده در خلال گفتگو به آن پاسخ داده است. سپس پژوهشگر اقدام به تحلیل مصاحبه ها پس از انجام هر مصاحبه و پیاده سازی آن کرده است. در پژوهش لازم است که در امر گردآوری اطلاعات انباشت لازم در مواردی از قبیل ویژگی، مفهوم، کد، ابعاد در یافته ها فراهم گردد. به عبارتی در جریان پژوهش، داده ی تازه ای که موجب قوام پژوهش و یا تغییر در تحلیل گردد؛ حاصل نشود. به همین منظور؛ جهت تحلیل اطلاعات گردآوری شده از روش نظریه زمینه ای بهره گرفته است. در نهایت به تحلیل داده های گردآوری شده بر مبنای روش نظریه داده بنیاد پرداخته شد. هدف نهایی استخراج نظریه است. در این راستا محقق تحلیلی دقیق از اطلاعات در سه سطح؛ کد گذاری باز، کد گذاری محوری کد گذاری انتخابی انجام داده است. ازسوی دیگر لازم به ذکر است که سطوح تحلیل به صورت مراحل مجزا منفک صورت نگرفته بلکه امر تحلیل درهم تنیده صورت گرفته است در نهایت نیز لازم به اشاره است که تجزیه و تحلیل یافته ها در نظریه ی داده بنیاد مبتنی بر دسته بندی، مرتب سازی و یکپارچه سازی است.

یافته های پژوهش

طبق داده های توصیفی ۱۰۰٪ افراد مورد مطالعه زنان سرپرست خانوار تشکیل داده است. سن پاسخگویان از ۱۹ سال تا ۴۹ در نظر گرفته شد. میزان تحصیلات از زیر دیپلم تا دکتری و وضعیت شغلی از آنان، ۱۰۰٪ دارای سابقه فعالیت شغلی بودند.

جدول ۱. توزیع فراوانی ویژگی های جمعیت شناختی پاسخگویان

شاخص های آماری	فراوانی	فراوانی
جنسیت	زن	۱۳
سن	۲۹-۱۹	۴
	۳۹-۳۰	۶
	۴۹-۴۰	۳
	جمع ۱۳	۱۳

۰	بی سواد	تحصیلات
۱	زیر دیپلم	
۷	دیپلم	
۱	فوق دیپلم	
۳	لیسانس	
۱	دکتری	
۱۳	جمع	
۳	خیاط	وضعیت شغلی
۱	بافنده (کاموا- عروسک سازی)	
۲	دامدار	
۲	آشپز	
۱	مدرس دانشگاه	
۱	آرایشگر	
۱	کارمند	
۱	عکاس	
۱	کیتینگ	

براساس نتایج؛ پیاده سازی مصاحبه های صورت گرفته به صورت کدگذاری انجام شد. در مجموع، ۱۵۷ مفهوم در مرحله کدبندی باز، ۴۲ مقوله در کدبندی محوری، ۱۵ کدبندی انتخابی، و در پایان مقوله محوری، مقوله نیاز به توانمندی اقتصادی انتخاب شد که از جمله شرایط اثرگذار بر ترسیم الگو توانمند سازی در زمینه اقتصادی زنان سرپرست خانوار مورد مطالعه می باشد. نظریه داده بنیاد ابعاد مختلف پدیده در هر بخش مورد مطالعه قرار می گیرد که عبارتند از: مقوله علی، مقوله زمینه ای، مقوله مداخله گر پدیده، استراتژی و پیامد. مقوله علی ناظر به علل اجتماعی و اقتصادی پدیده مورد مطالعه است و شرایط زمینه ای ناظر به علل فرهنگی پدیده مورد مطالعه است. پدیده مرکزی قائم بر پدیده مورد مطالعه است. راهبرد به مطالعه مواجهه فرد با مسئله می پردازد و اشکال آن به صورت سازنده یا غیرسازنده، منفعل یا فعال، منفی یا مثبت است و در انتها نیز پیامد نتایج استراتژی های مختلف است. لذا مقوله علی این پدیده شامل نیاز مالی و عدم تأمین نیازهای اساسی و نابسامانی خانواده است. مقوله زمینه ای این پدیده عبارت است از تعهدات خانوادگی زیاد و عدم حمایت اجتماعی و خانوادگی است. در این بین مقولات مداخله گر بر روند توانمندی زنان سرپرست خانوار اثر گذار بودند که از جمله وجود سازمان های حمایتی و خیریه ها، قوانین حمایت از زنان سرپرست خانوار، دریافت تسهیلات از سازمان حمایت کننده، ویژگی های شخصیتی در راستای توانمندی (میل به استقلال اجتماعی و اقتصادی) را می توان نام برد.

راهبردها در سطوح مختلف شامل: بهره گیری از خدمات و تسهیلات حمایتی سازمان های دولتی و خیریه ها، دریافت آموزش مهارت های اقتصادی و اجتماعی، استفاده از تسهیلات و برنامه ها و خدمات، اشتغال (پیدا کردن شغل) در فرآیند توانمندی زنان سرپرست تأثیر به سزایی داشته است.

همان طور که ملاحظه گردید نیاز به توانمندی اقتصادی به عنوان مقوله ی محوری زنان سرپرست خانوار موفق در زمینه ی اقتصادی است. در ادامه نمودارهایی در جهت نشان دادن شرایط زنان سرپرست خانوار قبل از سرپرستی تا مرحله سرپرستی خانوار و توانمندی اقتصادی را نشان می دهد که این فرآیند به طور دقیق تر نشان داده شود.

جدول ۲. زنان سرپرست خانوار در زندگی مشترک (قبل از سرپرستی خانوار)

سطح فردی	عدم اعتماد به نفس احساس طردشدگی
سطح اجتماعی	عدم تعامل اجتماعی انزوای اجتماعی

سازمان حمایتی	وجود همسر مانع دریافت خدمات حمایتی
سطح اقتصادی	نیاز مالی و عدم تأمین نیازهای اساسی

در توضیحات کدگذاری های انجام شده به تعدادی از مصاحبه ها در زیر اشاره می گردد.

کد ۱: مشکلات مالی اینقدر زیاد شده بود که همش دستم مثل گداها جلی همه دراز بود.

کد ۳: شوهرم معتاد بود؛ کار نمی کرد.

کد ۷: یک وقت هایی نون نداشتیم بخوریم، من هم که سرکار نمی رفتم. خلاصه خیلی روزای سختی بود.

کد ۱۲: برای یک لقمه نون مونده بودم، هرچی فکر می کردم کجا برم به کی چی بگم، فکر کردم کو گوش شنوا. هر جا بری حق با مرداس.

همسرم یه آدمی بود که تقریباً من بیست سال تحملش کردم آدمی بود سرزنش گر بود تحقیر میکرد هر کاریم میکرد درست نمیشد حتی اتاق درمانم میرفتم مشاوره میرفتم زوج درمانی میرفتم ولی به نتیجه ای نمیرسیدیم آخر سرم گفتیم بهتر اینکه جدا بشیم هی جلو چشه بچه ها سرزنش و تحقیر بکنه تصمیم به این گرفتیم خلاصه جدا بشیم از هم.

کد ۱۱: از لحاظ مالی سختی زیادی کشیدیم بچه دار شدم اولش باز این همچنان بد دهنی و دست بزنی رو داشت بعد از یه بچه اقدام به جدایی کردم ولی خوب به خاطر آبرو بچه و خانواده و خلاصه اینور و اونور چون سنتی ازدواج کرده دوباره برگشتم راه دور بودم همسرم خلاصه دوباره برگشتم سر زندگیم ولی این ادامه داشت نشد بعد بچه شد دوتا دوتا شد سه تا پشت سر هم میومدن و دیگه خلاصه موندانیم دیدم تحمل می کنم دیگه خلاصه یواش یواش شروع کرد داره با تلفنی با کسای دیگه حرف می زنم خلاصه سال ۹۰ و خورده ای ۹۲ تلفنی حرف میزد.

کد ۱۳: همسر من دست بزن داشت اخلاق خوبی نداشت پرخاشگر بود همیشه مدام دعوا بحث داشتیم همیشه تو خونمون جنگ و جدل بود.

کد ۱۰: والا همین که گفتم من دوتا بچه کوچک دارم شوهرم اصلاً نه سر کار می رفت هر چی من دعوا می کردیم هر چه می اومد خشنونت می گفتم بروسرکار نمی رفت مشروب استفاده می کرد هر چی از دستش می اومد استفاده می کرد اونجور نبود که بگم قانع باشه به یه چیزی که وقتی مثلاً تریاک استفاده مب کرد نه این همه چی استفاده می کرد سرکار نمی رفت .

کد ۶: همسر من دست بزن داشت اخلاق خوبی نداشت پرخاشگر بود همیشه مدام دعوا بحث داشتیم همیشه تو خونمون جگم و جدل بود دیگه بیشترش بخاطر همینم از هم جدا شدیم. کد ۱: معتاد بود سر کار نمی رفت بعد من خودم کار می کردم بیرون

جدول ۳. به تازگی زن سرپرست خانوار شدند

سطح فردی	احساس ترس
	درماندگی
	ناامیدی
سطح اجتماعی	عدم توجه اطرافیان
	قضاوت اجتماعی
	کناره گیری اطرافیان
سازمان حمایتی	شناسایی قوانین و بخشنامه هایی برای حمایت از زنان وجود دارد
سطح اقتصادی	مشکلات مالی

نداشتن مسکن

نداشتن درآمد

عدم توان تأمین مایحتاج زندگی

در توضیحات کدگذاری های انجام شده به تعدادی از مصاحبه ها در زیر اشاره می گردد.

کد ۱۱: هر چند که ترس ودلهره تمام وجودمو گرفته بود اما باز به آرامش رسیدم واقعا دیدم اون جنگ و دعوا درگیری هر روز خانوادگی سرزنش های همسرم تحقیر هاش دیگه خلاص شدیم.

کد ۱۰: بیشترش افسردگی گرفتم حالم خیلی بد میشد همیشه غصه میخوردم چرا زندگی خودمو خراب کردمچرا مثلا ننشستم فکر بکنم تو زندگیم این کار و بکنم اون کار بکنم یه کارایی جور بکنم که مثلا خراب نشه زندگیم زندگیه عادی باشه ولی نشد با اخلاقش.

کد ۱۳: خانواده از همه لحاظ مادی پشتیبانیم کردن تنها نداشتن معنوی بهم روحیه میدادن همیشه میگفتن عیبی نداره این اتفاق شده این زندگی تو همینجوری شده باید سازگار باشی تا بیای بررسی به زندگی دثباره ادامه بدی .

کد ۹: والا من سعی کردم جدا نشم ولی خب نشد یه جوری می شد من بچه هام خونه میزاشتم می رفتم سرکار مب گعتم اشکال ندارد زندگیم داغون نشه بخاطر بچه هام طلاق نگیرم ولی دیدم نه من میرم سرکارکار میکنم میارم اگر سه نفر میخوایم بخوریم شوهرم زده تنگش باید پول سیگار ش باید بدم یا پول مشروبش باید بدم گفتم خب جدا بشم بهتره می رفتم مثلا کارخانه ها کار می کردم اول کار خانه مثلا ترشی درست می کردم یعنی دبه سازی اینارفتم خیلی دیدم همیشه اخرش جدا شدم گفتم جدا بشم که بهتر خرج این مرده هم افتاده گردن من الا نم رفتم یه جاگرایه کردم مشکل که هست ولی خب باز خرج یکی دونفر دارم می دم خرج بچه هام می دم خرج شوهرم نمی دم رفتم یه کار خانه ایی اونجا الا میوه خشک می کنن من می رم اونجا میوه خشک می کنم کمکشان می کنم اونجا کار می کنم ولی دیدم مثلا چیزی نیست یه دونه رفتم کمیته امداد یه فرش اوردم گفتم باز خرج زندگیم دربیارم گرایه خانه ام دربیارم خدارو شکر بد نیست ولی خب با این خرچا ادم سرسام آوردیگه اینجوری دیگه.

کد ۸: به آرامش رسیدم واقعا دیدم اون جنگ و دعوا درگیری هر روز خانوادگی سرزنش های همسرم تحقیر هاش دیگه خلاص شدیم.

کد ۲: خانواده کمک نمی کرد، نه وضعیت مالی خودشون خوب نیست.

کد ۵: خویش این بود که من کارمند بودمو دیگه از همون روز تولدشون به دنیا اومدن براشون حساب باز کردم بیمه عمر پاسارگارد دیگه به هر حاب وام میگیرم اونارو پرداخت میکنم از اداره از پاسارگارداز این طرف خونه داشتم خدارو شکر ماشین داشتم از لحاظ اقتصادی خیلی در مضیقه نبودم.

کد ۶: بیشترش افسردگی گرفتم حالم خیلی بد میشد همیشه غصه میخوردم چرا زندگی خودمو خراب کردم چرا مثلا ننشستم فکر بکنم تو زندگیم این کار و بکنم اون کار بکنم یه کارایی جور بکنم که مثلا خراب نشه زندگیم زندگیه عادی باشه ولی نشد با اخلاقش.

کد ۴: من وقتی از شوهرم جدا شدم فقط خواستم یه کاری انجام بدم که خودمو مشغول کنم اتفاقیی که برام افتاد اونا رفع بشه از ذهنم پاک بشه رفتم فروشنده شدم فروشنده گی را انتخاب کردم که بیشتر با مردم سرو کار داشته باشم که زود بتونم از یاد بیرم این کار انجام دادم.

کد ۱: هیچی طبق روال زندگیم انجام دادم سر کار میرفتم حضانت بچم که گرفته بودم خودم کار می کردم بعد دوباره مجددا ازدواج کردم.

کد ۱۰: سر کار میرفتم سرمایه درست حسابی که نداشتم یه مدت دو جا سه جا کار می کردم دوشیفت سه شیفت .

جدول ۴. توانمندی زنان سرپرست خانوار در یک نگاه فرآیندی

سطح فردی	احساس ذهنی توان عینی برای انجام امور
سطح اجتماعی	توان مشارکت در فعالیت گروهی ورود به تعاملات
سازمان حمایتی	درخواست حمایت از سازمان حمایتی
سطح اقتصادی	بهره گیری از خدمات و تسهیلات حمایتی

در توضیحات کدگذاری های انجام شده به تعدادی از مصاحبه ها در زیر اشاره می گردد.

کد ۱: من وقتی از شوهرم جدا شدم فقط خواستم به کاری انجام بدم که خودمو مشغول کنم اتفاقی که برام افتاد اونا رفیع بشه از ذهنم پاک بشه رفتم فروشنده شدم فروشنده گی را انتخاب کردم که بیشتر با مردم سرو کار داشته باشم که زود بتونم از یاد ببرم این کار انجام دادم.

کد ۲: من همین کارارو که میگم رفتم اونجا میوه خشک می کردم رفتم فرش اوردم حالا کمیته امداد خدا خیرش بده می میدا سر می زنه مثلا دست مزد می دن فرش می بافیم همینجوری

کد ۵: همین کمیته امداد رفتم و اینجام که میوه اینا خشک می کنم حالا سبزی اینارو من قبول می کنم ها حتی بگم قورمه سبزی درست بکن می کنم گرفس خرد بکن می کنم برای مردم ترشی می گیرم مربا میگیرم می فروشم از این کارا

کد ۳: از همه لحاظ مادی پشتبانیم کردن تنها نداشتن معنوی بهم روحیه میدادن همیشه میگفتن عیبی نداره این اتفاق شده این زندگی تو همینجوری شده باید سازگار باشی تا بیای بررسی به زندگی دئباره ادامه بدی .

کد ۵: از بهزیستی کمک گرفتم.

با توجه به تعاریف و اجزاء توانمندی زنان سرپرست خانوار، توانمندسازی یک فرایند محسوب می شود. که در فرآیند مصاحبه نیز مشهود گردید؛ این فرایند از سطح فردی (احساس ذهنی و توان عینی برای انجام امور) شروع می شود و سطوح اجتماعی (توان مشارکت در فعالیت های گروهی و ورود به تعاملات)، اقتصادی (تصمیم گیری اقتصادی، اراده شروع فعالیت در زمینه ی اقتصادی) و نهادی (استفاده بهینه از تسهیلات در نظر گرفته شده، آگاهی از خدمات اجتماعی) را در برمی گیرد. نمودار چهارمفاهیم مشترک در مسیر توانمندی زنان سرپرست خانوار را نشان می دهد.

جدول ۵. توانمندی حاوی سه عنصر یا مفهوم مشترک

تسریع کننده	آموزش بهره گیری از تسهیلات حمایتی سازمان های دولتی و خیریه ها
عاملیت	زن سرپرست خانوار سازمان حمایتی
دستآورد از ساده به پیچیده	افزایش درآمد و اشتغال زایی ارتقا موقعیت اجتماعی و اقتصادی کاهش تنش های خانوادگی و اجتماعی

در توضیحات کدگذاری های انجام شده به تعدادی از مصاحبه ها در زیر اشاره می گردد.

توانمندی حاوی سه عنصر یا مفهوم مشترک در غالب تعاریف و مفاهیم است. رابینز و همکاران (۲۰۰۲) در تعریف توانمندسازی عواملی چون، انگیزش درونی، ادراک و تعهد، ساختار شغل، انتقال قدرت یا اختیارات تسهیم منابع و اطلاعات را به کار برده اند. توانمندسازی در حقیقت فرآیند مستمر و دائمی است و در محیط پویا در سطوح متفاوت مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرد. (رابینز، ۲۰۰۲) از عوامل تسریع کننده توانمندسازی به شمار می آید. دومین عنصر عاملیت است، عاملیت زنان به این موضوع اشاره دارد که زنان را نباید فقط به عنوان دریافت کنندگان خدمات در نظر گرفت، بلکه خود زنان باید به عنوان بازیگران اصلی در فرایند تغییر به ویژه در تدوین انتخاب های مهم زندگی و کنترل بر منابع و تصمیماتی که تأثیر مهمی در زندگی ایشان دارند، در نظر گرفته شوند. این عنصر معرف اهمیت گفتمان از پایین به بالا نسبت به رویکرد از بالا به پایین است. سومین عنصر دستاوردها یا نتایج و پیامدهاست که در اثر فرایند توانمندسازی ایجاد می شود. دستاوردها می تواند از برآورده شدن نیازهای اساسی تا دستاوردهای پیچیده تری مانند خشنود بودن، عزت نفس داشتن، مشارکت در زندگی اجتماعی و سیاسی و غیره را در بر گیرد. (فرخی راستایی، ۳۲، ۲۰۰۵) در زیر به نمونه هایی از مصاحبه های مرتبط اشاره شده است.

کد ۱۲: دیدم فایده ای نداره منتظر کسی بمونم، اگر کسی می خواست کاری کنه تا حالا کرده بود. حداقل اینکه زیر منت کسی نیستم. خدا بزرگه تا حالا که لنگ نموندم. هر چی دستم روی زانوی خودم باشه بهتره.

کد ۴: دیدم بخوام وایسم تا یک فرجی بشه، از گشنگی مردم، دیگه دست به کار شدم، اولش خیلی سخت گذشت اما چاره ای نبود باید ادامه می دادم.

کد ۱۳: ببین فقط خدا و خودم، بقیه را ولش کن. نگاه نکن لاتی صحبت میکنم، من عرفان خوندم. تازه ریاضی هم خوندم. کد ۹: وقتی در خونه با شوهره درگیر می شدم، می رفتم یک گوشه می شستم یک فیلم آموزشی نگاه می کردم، چیکار کنم، باید همش می جنگیدم. بعد هم که جدا شدم، رفتم تو کاره کامپیوتر، دیدم استعداد دارم. برای همین اومدم خدمات کامپیوتری، از اونجا شروع شد.

از سوی دیگر باید به حمایتگری قانونی و حمایت از سوی نهادها اشاره کرد که می توان بیان کرد این دو مقوله متمم همدیگر هستند. یکی از بزرگترین مسئله در حمایت از نظرگاه زنان این است که ساختار قانونی باید هدفمند از آنان حمایت کند و نه اینکه هرآنچه که خودش تصمیم می گیرد این امر منجر به مشکل و چالش برای زنان گردیده است. به عبارتی زنان بیان می کنند که حمایت قانون از مردان سبب می گردد که ناخودآگاه تفکر کهنه برای مردان ایجاد شود که بر بی پناهی زنان می افزاید. همچنین عدم حمایت از زنان از سوی قانون این امکان را از بین می برد که زنان می توانند؛ دارای جایگاه اجتماعی و آزاد باشند. نکته حائز اهمیت این است که این عدم حمایتگری از زنان در حوزه های متنوعی صورت میگیرد نظیر طلاق، گرفتن حضانت فرزندان، مهریه، نفقه و...

کد ۱: موقع طلاق، وقتی می رفتم دادگاه انگار کسی من را نمی دید، شوهرم با خیال راحت می گفت: برو حالا حالا ها باید تو این دادگاه ها بچرخ.

کد ۱۳: همه چیز را بخشیدم تا تونستم طلاق بگیرم.

مفهوم احساس ذهنی و توان عینی برای انجام امور به طور کلی می توان کیفیت زندگی را با استفاده از مفاهیم ذهنی و عینی در نظر گرفت. مفاهیم ذهنی، منعکس کننده نگاه ذهنی افراد از زندگی می باشند. این نگاه با استفاده از اطلاعات افراد که وضعیت رفاهی و رضایت خود را از اظهار می کنند، بدست می آید. چنین نگاه و مفاهیمی، نشان دهنده شرایط کلی زندگی افراد و نحوه نگرش آن ها به این شرایط بوده است. مفهوم عینی کیفیت زندگی، بر پایه متغیرهای قابل لمس بنیان نهاده می شوند. این متغیرها به صورت معمول قابل مشاهده هستند. حساب های اقتصادی، بهداشت، آموزش و سایر اطلاعات کلی، نمونه هایی از این گونه اطلاعات هستند. و اینکه فرد در سطح خرد احساس خود باوری و به نوعی اتکا به خویش تن یا خود بسندگی داشته باشد.

کد ۱۳: من فکر کردم باید برای خودم یک کاری بکنم، اینطوری نمیشه. شده بودم مثل گداها، یکی بیاد یک پولی یه چیزی بهم بد.

کد ۲: به یه جایی رسیدم که به جز خودم و خدا سکسی را نداشتم، دیگه گفتم وقتشه از من حرکت از خدا برکت. همینم شد واقعا انگار یک قدرتی گرفته بودم. سخت بود اما تونستم از پیشش بر بیام.

کد ۷: روزی که طلاق گرفتم به خودم گفتم فکر کن تازه متولد شدی، بازم دیر نیست، شروع کن. همینطور تو خیابون فقط راه رفتم و فکر کردم. اولش یک ترسی تو وجودم بود اما باید ادامه می دادم، به خودم قول دادم، کم نیارم.

کد ۸: وقتی دیدم با این و اونه، تصمیم گرفتم، به خودم گفتم تو چقدر بدبختی که معطل این عوضی شده بودی. آرایشگری یاد گرفتم و برای خودم آرایشگاه زدم.

کد ۱۲: هرچی فکر می کنم که چرا از اول عقل الانم را نداشتم، فقط حرص می خورم. وقتی اینطوری می تونستم خودم رو پای خودم باشم، اینقدر بدبختی کشیدم.

جدول. شرایط کنونی زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی

کاهش تنش های خانوادگی و اجتماعی ویژگی های شخصیتی در راستای توانمندی	سطح فردی
حضور در اجتماع تعاملات بین فردی گروهی بالا رفتن احترام اجتماعی کسب و کار فعال و دائمی	سطح اجتماعی
قوانین حمایت از زنان سرپرست خانوار دریافت تسهیلات از سازمان حمایت کننده افزایش درآمد و اشتغال زایی	سازمان حمایتی اقتصادی

در توضیحات کدگذاری های انجام شده به تعدادی از مصاحبه ها در زیر اشاره می گردد.

کد ۱۳: راضیم از زندگیم. کاش از اول و زودتر به این فکر افتاده بودم. برادرارم خیلی منو حمایت کردن خواهرم منو حمایت کردن احتیاج ندارم اگه احتیاج داشته باشم در اولین فرصت داداشام خواهرام بهم کمک میدن.

کد ۱: خدا رو شکر راضیم دارم همیشه شکر میکنم لحظه به لحظه شکر قسمت منم این بوده که اینجوری بشه خدا رو شکر.

کد ۵: راضی که خدارو شکر ولی خب بخوام راضی باشم نه من دوتا بچه دارم اونارو می برم یا خانه مادرم نگه می داره یا خواهرم نگه می داره اونارو هم مثلا دستاشون تنگ به من نمی تونن کمک بکنن خواستم ببرم مهدکودک جایی بزارم ماهی دوسه میلیون میخواندنارم

کد ۹: اونا طفلکیا وضعیتشون هیچ خوب نیست مثلا بگم حالا اینقدر داشته باشند که زیر بال و پر من بگیرن اونا روهم طفلکیا خودشونم گرفتارند

از لحاظ معنوی چی؟ معنوی چرا مثلا الا میگم بچه ها می دادی به شوهرت چیز می امدی می رفتی شوهر می کردی منم دلم نیومد بدم یعنی اول که به شوهرم گفتم این بچه ها من دارم می برم مهریه ام نمی خوام بجاش بچه هامو ببرم من اینقدر وابسته بودم به بچه هام بد حالا دیگه بجای مهریه بچه ها رو ورداشتم مادرم می گفت چرا ورداشتی مثلا اوردی اینارو می دادی می امدی می رفتی شوهر والله دلم نیومد این بچه ها رو فردا زیر دست نا پدری مثلا پدره فردا بزاره بره یه بلایی سر بچه هام بیاد اتیشی سوزی چیزی بشه دلم نیومد دیگه

کد ۳: خدا رو شکر راضیم دارم همیشه شکر میکنم لحظه به لحظه شکر قسمت منم این بوده که اینجوری بشه خدا رو شکر.

کد ۵: حالا دیگه چند وقته سر کار نمیرم بیکارم چند ماهی هست که دیگه سر کار نمیرم.

هسته ی مرکزی این پژوهش، خود اتکائی و توجه به ارتقا شخصی و مصمم بودن، تبعیض مثبت، آموزش، استفاده از تسهیلات سازمان های حمایتی، جهت رسیدن به این مقوله بود. در حقیقت خوداتکائی مسئله ای است که زنان سرپرست خانوار توانمند

در زمینه ی اقتصادی به آن باور دارند و معتقدند که درست است که عدم حمایتگری از سمت شوهر و گاهاً خانواده آغاز می شود و این امر بر روی اشتغال، ساختارهای اجتماعی، تعاملات اجتماعی نیز دیده می شود. اما باید به گونه ای دیگر به موضوع نگریست و پرداخت. اینکه با وجود کمبود ها و ناملایمت ها باید بتوان در تنهایی نیز به زیست خویش ادامه داد و از همه مهمتر آنکه به ارزش ها، توانایی ها و استعداد های خویش توجه داشت. توانایی ها و استعدادهایی که در موقع مناسب پرورش پیدا نکردند و در حین زندگی مشترک نیز با وجود ناملایمتی ها سرکوب شدند.

شرایط ساختاری، علی و زمینه ای مختلفی بر امر فرآیند توانمندی اثرگذار است که در این نوشتار تبیین گردیده است. یکی از مسائل اساسی ساختارهای اجتماعی و قانونی است که موانع بسیاری را برای زنان سرپرست خانوار ایجاد می کند به همین دلیل تعیین تکلیف قطعی جدایی از همسر یکی از مواردی است که مشخص شدن آن به برنامه ریزی های آتی این زنان بسیار کمک خواهد کرد.

همانطور که پیشتر مطرح و بررسی شد؛ توانمندسازی زنان، شامل تمام اقدامات در جهت افزایش سطح کیفی زندگی تان است و موجب ارتقای خودباوری، خودارزشمندی و خود اتکایی می باشد. توانمندسازی سه عنصر مهم دارد: منابع که شامل متغیرهایی مانند آموزش و اشتغال می باشد. دومین عنصر عاملیت به این اشاره دارد که زنان را نباید فقط به عنوان دریافت کنندگان خدمات در نظر گرفت، بلکه خود زنان باید به عنوان بازی گران اصلی در فرایند تغییر هستند. سومین عنصر دستاوردها یا نتایج و پیامدهاست که در اثر فرایند توانمندسازی ایجاد می شود. دستاوردها می تواند از برآورده شدن نیازهای اساسی تا دستاوردهای پیچیده تری مانند خشنود بودن، عزت نفس داشتن، مشارکت در زندگی اجتماعی و سیاسی و غیره را دربر می گیرد. هدف از رویکرد توانمند سازی زنان خود کفایی بیشتر و تقویت درونی آن ها بوده که در پژوهش حاضر نیز به این نکته دست یافتیم.

به طوریکه آموزش و آگاهی زنان از اهداف توسعه هزاره و توانمندی آن ها برای مشارکت فعالانه و خروج از چرخه فقر و وابستگی در عرصه های اجتماع نقش مهمی را ایفا می کند. ایجاد آگاهی و دانش شناخت وضعیت موجود باعث گذار از وضعیت موجود و ایجاد ضرورت نیاز برای تغییر را فراهم می کند و گامی موثر جهت تغییر وضعیت از وضع موجود به وضع مطلوب خواهد بود.

همانطور که پیشتر مصاحبه ها مورد مذاقه قرار گرفت یک بخش بندی از نظرات انجام شد که یک کلیت یا نگاه کلی به مقولات و جمع بندی آنها به وجود آید:

توانمند اقتصادی: با شاخص هایی نظیر کسب یا افزایش درآمد، توانایی باز پرداخت وام، و قدرت پس انداز کردن تعریف در نظر گرفته شد.

توانمندی اجتماعی: شامل حضور اجتماعی، مشارکت در زندگی همگانی، مورد احترام واقع شدن توسط اعضای جامعه و ارتباط برقرار کردن فراتر از جامعه ی محلی، با انجمن ها و جنبش های اجتماعی تعردر نظر گرفته شد.

توانمندی روانی (روحی - عاطفی): توانمندی روانی با معرف هایی نظیر افزایش عزت نفس، استقلال فکری، احساس قدرت و افزایش خود اثر بخشی شناخته شد

توانمندی سیاسی: به افزایش مشارکت سیاسی، مبارزه برای کسب حقوق برابر و حذف تبعیض علیه زنان اطلاق شد.

توانمندی فرهنگی: به مواردی مانند در هم شکستن تصویر های نادرست از زنان و تابو ها، ایجاد تصویر های خوشایند مثبت (از زنان، تاثیر بر شکل گیری و اجرای امور فرهنگی و مشارکت در آیین ها امور و موسسه های مذهبی است

با توجه به نگاه فرآیندی توانمندی زنان سرپرست خانوار در زمینه ی اقتصادی و شناخت شاخص های توانمندی ایشان می توان گفت: نظریه سقف شیشه ای، در بحث سازمان ها بر این مبنا هست که کلیشه ها و پیش داوری هایی که در یک سطح بالاتر ریشه در تربیت های جنسی و برداشت های مربوط به جنسیت در کل داشته و در داخل اجتماع در مورد ویژگی های احساسی و رفتاری زنانه وجود دارد، سبب می شود تا زنان نتوانند در سلسله مراتب سازمانی از سطوح خاصی بالاتر روند. یعنی

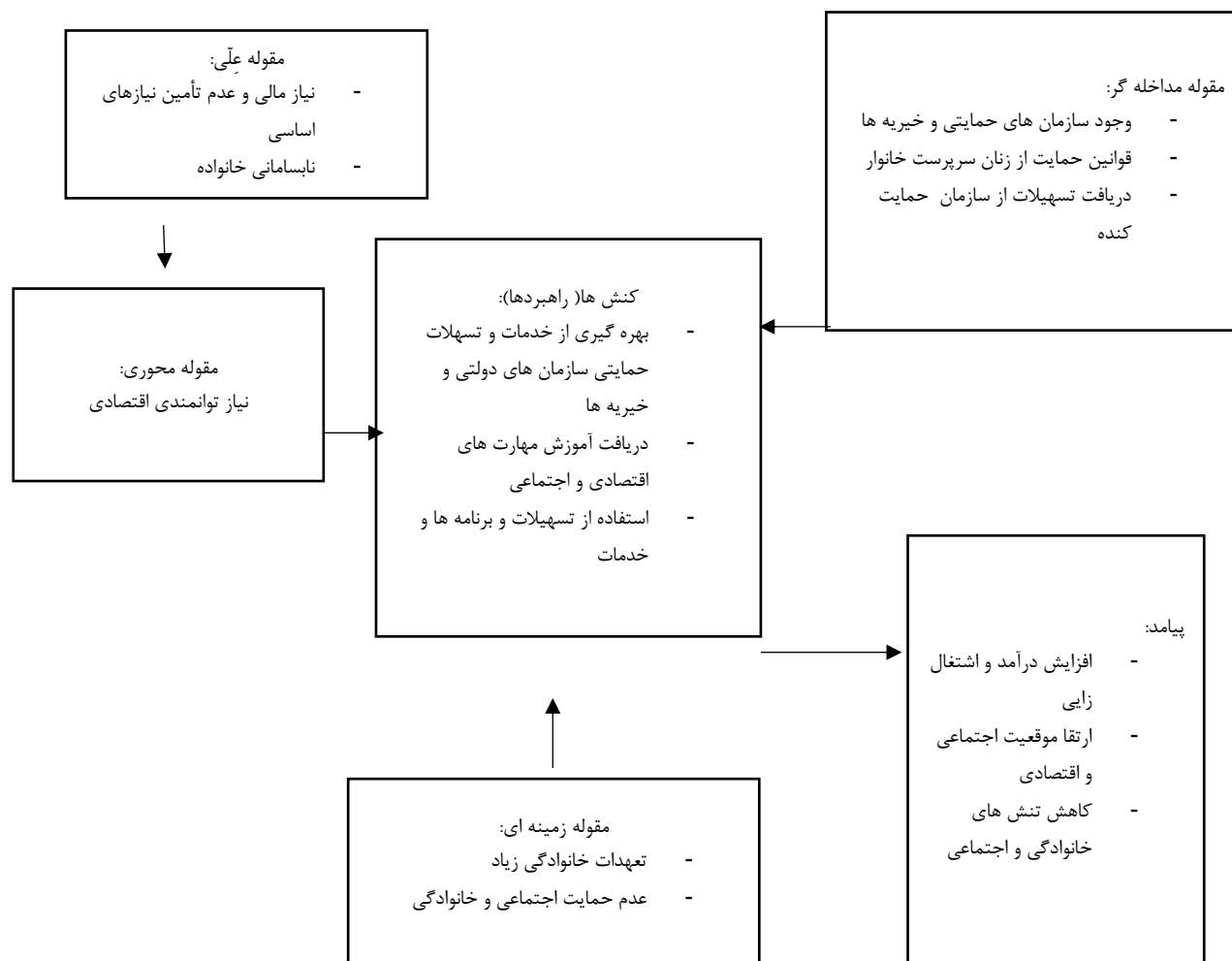
محدودیت‌های غیر قابل رؤیت ولی واقعی در حیطه عمومی زندگی و شاید حوزه خصوصی خانواده که زنان با آن‌ها دست و پنجه نرم می‌کنند. استعاره سقف شیشه‌ای زمانی به کار می‌رود که زنان صرفاً به خاطر جنسیت خویش از صعود به مراتب عالی سازمان باز نگهداشته می‌شوند. در این رویکرد زنان به مثابه موجوداتی تحت سلطه مردان و فاقد اراده و اختیار محسوب می‌شوند. سقف شیشه‌ای در حقیقت مجموعه‌ی باورها و پندارهایی نادرست است و این کلیشه‌های جنسیتی به گونه‌ای ناخودآگاه در جامعه و سازمان‌ها عمل می‌کنند و مانع پیشرفت زنان در عرصه‌های مختلف می‌شوند. علت ایجاد سقف شیشه‌ای را می‌توان فرض کرد که زنان، خود وجود چنین مانعی را داوطلبانه می‌پذیرند و از آن استقبال می‌کنند. بنا به بررسی‌های انجام شده، مشخص گردید که احساس خود باوری و خودبستگی به نوعی نگاه سقف شیشه‌ای را درنور دیده است.

طرفداران نظریه زنانه شدن فقر یا آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار معتقدند که خانواده‌های زن سرپرست نه تنها در همه‌ی کشورهای جهان گسترش یافته بلکه روز به روز بر تعداد خانوارهای زن سرپرستی که بر جمعیت کم درآمد قرار می‌گیرند افزوده می‌شود. زنان سرپرست خانوار یا اغلب بیکارند و یادارای مشاغل پرحاشیه‌اند. حتی اگر در مشاغل با منزلت مشغول به کار باشند مسئله‌ی تنظیم وقت برای انجام کار خانگی و کار بیرون از خانه است. عوامل بسیاری به عنوان متغیرهای مؤثر در زنانه شدن فقر مطرح شده است مانند نابرابری در حقوق و آن‌چه زنان در مقام شهروند باید استحقاق برخورداری از آن را داشته باشند. نابرابری در قابلیت‌ها در نتیجه نابرابری در فرصت‌ها و پیامدهای نابرابر سیاست‌های تعدیل ساختاری. زنانه شدن بخش غیر رسمی اقتصاد و محرومیت زنان از امتیازات اشتغال رسمی، مهاجرت‌ها و جنگ‌ها، از بین رفتن شبکه حمایت‌های خانوادگی و ... نه تنها به زنانه شدن فقر بلکه به پیوستن قشر خاصی از زنان یعنی زنان سرپرست خانوار به گروه فقیرترین فقرا انجامیده است. اما با بررسی‌های انجام شده و خروجی‌های پژوهش حاضر؛ نتیجه بر آن شد که زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه‌ی اقتصادی این نگاه یا چارچوب از پیش تعیین شده را درهم ریخته و با نگاه تازه امکان نقش‌آفرینی و خروج از سیکل فقر را دارند.

لذا زنان سرپرست خانوار مورد مطالعه این پژوهش؛ نیاز به توانمندی اقتصادی را احصا کرده و درصدد رسیدن به توانمندی گام برداشتند که در این بین مقولات مداخله‌گر نقش مهمی را ایفا کرده‌اند. در ابتدا نیاز مالی و عدم تأمین نیازهای اساسی و نابسامانی خانواده به عنوان مفاهیمی است که در مقوله علی قرار گرفته است. ضمن اینکه تعهدات خانوادگی زیاد و عدم حمایت اجتماعی و خانوادگی در مقوله‌ی زمینه‌ای قرار دارد. در این بین راهبردهایی در جهت بهره‌گیری از خدمات و تسهیلات حمایتی سازمان‌های دولتی و خیریه‌ها، دریافت آموزش مهارت‌های اقتصادی و اجتماعی، استفاده از تسهیلات و برنامه‌ها و خدمات است. طی کردن مسیر توانمندی و فرآیند آن، پیامدهایی از جمله: افزایش درآمد و اشتغال‌زایی، ارتقا موقعیت اجتماعی و اقتصادی و کاهش تنش‌های خانوادگی و اجتماعی به همراه داشته است.

در زیر الگوی زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه اقتصادی ارائه می‌گردد.

نمودار ۱: الگوی زنان سرپرست توانمند در زمینه ی اقتصادی

بحث و نتیجه گیری

نتایج پژوهش حاضر که تجربه ی زیسته ی زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی داشتند مورد بررسی قرار گرفت؛ نشان داد که زنان سرپرست خانوار در ابتدا شرایطی داشتند مبنی بر اینکه همسرشان را از دست داده بودند یا از همسر جدا شده بودند و اکثراً وضع مالی خوبی نداشتند. همچنین تنش های خانوادگی، خیانت همسر و خشونت همسر، شرایط بد مالی را تجربه کرده اند. تعهدات و مسئولیت های طاقت فرسا تأثیر به سزایی داشته است. ضمن اینکه در طی فقدان همسر یا جدایی از همسر مسئولیت فرزندان و تأمین نیازهای معیشتی خانواده و همچنین شرایط جامعه و احساس نیاز ایشان در جهت توانمندی اقتصادی نقش مهمی ایفا کرد. لذا نابسامانی خانواده و نیاز مالی و عدم تأمین نیازهای اساسی به عنوان مقوله علی مدنظر قرار گرفت.

حضور سازمان های حمایتی را در این بین می توان به عنوان یک عنصر موثر در نظر گرفت. استفاده بهینه از خدمات نقش موثری در بهبود شرایط ایشان داشته است که می توان گفت این زنان به نوعی با تدبیر مناسب و هدفمند از خدمات و اشتغال استفاده کرده بودند. و این مساله نشان می دهد که عوامل مداخله گری از جمله وجود سازمان های حمایتی و خیریه ها،

قوانین حمایت از زنان سرپرست خانوار، دریافت تسهیلات از سازمان حمایت کننده، ویژگی های شخصیتی در راستای توانمندی (میل به استقلال اجتماعی و اقتصادی) نیز تأثیر گذار بوده است. راهبردهای موثری از جمله: بهره گیری از خدمات و تسهیلات حمایتی سازمان های دولتی و خیریه ها، دریافت آموزش مهارت های اقتصادی و اجتماعی، استفاده از تسهیلات و برنامه ها و خدمات وجود داشتند. لذا تحت پوشش قرار گرفتن و شرکت در دوره های آموزشی و اخذ وام و یادگیری کار یا اینکه چگونه بتوانند مشغول به کار شوند و اشتغال پیدا کنند. حاصل اقداماتی که انجام شد باعث افزایش درآمد و اشتغال زایی، ارتقا موقعیت اجتماعی و اقتصادی، کاهش تنش های خانوادگی و اجتماعی زنان سرپرست خانوار گردید.

لذا الگوی توانمندی زنان سرپرست خانوار توانمند در زمینه ی اقتصادی با توجه به شرایط اقتصادی ایران و افزایش آمار زنان سرپرست خانوار برای دیگر زنان سرپرست خانوار نیز می تواند سازگار باشد. که به نظر می رسد کمتر به این موضوع پرداخته شده و بیشتر توجه صرفاً نگاه حمایتی بوده است و موضوعی که کمتر به آن پرداخته شده بحث اراده و خودباوری بود که در بررسی تجربه ی این زنان نشان داد که به خودباوری به عنوان یک متغیر عاملیتی دست یافته بودند که شاید در بیشتر موارد دیگر افراد کمتر به آن توجه داشته باشند. در بین زنان سرپرست توانمند در زمینه ی اقتصادی با واژگانی مانند: تصمیم گرفتم، به نظر می رسد، نظر مددکارم این بود، باید تلاش می کردم، که نشان از مصمم بودن ایشان هست، نمایان شد. در مجموع می توان استنباط کرد این زنان از ابتدا تجربه و مهارت کافی نداشتند و حتی آمادگی برای سرپرست شدن نداشتن که با توانمند شدن ایشان در زمینه ی اقتصادی، محرومیت و طرد اجتماعی نیز کاهش یافته و ملحق شدن به جامعه و گروه های اجتماعی تسری پیدا کرده است. همچنین ظرفیت ایشان در بهبود وضعیت فردی و اجتماعی افزایش خواهد یافت. لذا فرآیندی طی شد تا از یک زن سرپرست خانوار نیاز به حمایت تبدیل به یک زن سرپرست خانوار توانمند در زمینه اقتصادی شود.

تقدیر و تشکر (BNazanin ، با قلم ۱۲ پررنگ)

نویسنده اول مقاله برخورد لازم می داند از راهنمایی همکاران در تهیه و نگارش این مقاله تقدیر و تشکر نمایند.

ملاحظات اخلاقی

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار پژوهش علمی رعایت نموده اند و این موضوع مورد تأیید همه آن ها است.

مشارکت نویسندگان

سروش فتحی؛ نظارت بر مراحل انجام پژوهش ، بررسی و کنترل نهایی کردن مقاله.

زهرا داداندیش: مرور و مطالعه مقاله

زهرا زارع: نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی تحلیل و تفسیرهای اطلاعات و نتایج، نهایی کردن مقاله.

زهرا دادگرفرد: تهیه پیش نویس مقاله، انجام اصلاحات و مراحل انجام مقاله، مطالعه و بازبینی مقاله

تعارض منافع

این پژوهش بر گرفته از رساله دکتری زهرا دادگرفرد در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران غرب و با منافع هیچ ارگان و سازمانی در تعارض نیست.

حامی مالی

مقاله حاضر حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می شود.

منابع

- ابوت، پاملا؛ والاس، کلا (۱۳۸۰). جامعه شناسی زنان. ترجمه منیژه نجم عراقی. تهران: نشر نی.
- اعزازی، شهلا. (۱۳۸۶). جامعه شناسی خانواده با تأکید بر ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر.
- ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا (۱۳۸۳). توسعه روستایی با تأکید بر جامعه - روستایی ایران. تهران: نشر نی
- ایمانی جاجرمی، حسین؛ کریمی، علیرضا (۱۳۸۸). چالش‌های اجتماعی شوراها روستایی در مدیریت محلی. توسعه روستایی، (۱)، ۹۰-۱۱۴.
- بیدختی، علی اکبر؛ غیاث الدین، عباس (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر توانمندسازی کارکنان، پرتال جامع علوم انسانی، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی کار و جامعه، ۱۸۲.
- بدری، سیدعلی؛ نعمتی، مرتضی (۱۳۹۰). چالش‌های مدیریت روستایی در ایران و آرایه سیاستهای راهبردی. سیاستگذاری، سال دوم، ش ۲ (۱): ۱۴۷-۱۸۰
- بریمانی، فرامرز؛ نیک منش، زهرا (۱۳۹۱). بررسی نقش اعتبارات خرد در توانمندسازی زنان روستایی (نمونه موردی: دهستان لکستان شهرستان سلماس). اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال یکم، ش ۱ (تابستان): ۶۹-۸۲
- چرمچیان لنگرودی، مهدی؛ علی بیگی، امیرحسین (۱۳۹۲). بررسی عوامل مؤثر بر توانمندسازی روانشناختی زنان روستایی". فصلنامه علمی- پژوهشی زن و جامعه، ۴ (۱)، ۱۶۵-۱۹۲
- حسینی حاجی بکنده سید احمد و تقی پور ملیحه؛ بررسی تاثیر حمایت اجتماعی بر سلامت اجتماعی زنان سرپرست خانوار (۱۳۸۹)، نشریه پژوهش اجتماعی، ۳ (۷) ۱۳۹-۱۵۷
- حسینی، نسرين؛ رهنورد، فرح اله (۱۳۸۷). عوامل مؤثر بر توانمندسازی زنان. پژوهش‌های زنان، ۶ (۱)، ۱۰۵-۱۱۸.
- حیدری ساربان، وکیل؛ یاری حصار، ارسطو؛ طالعی حور، وحید (۱۳۹۳). ارزیابی اثرات اقتصادی اجرای طرح هادی در سکونتگاه های روستایی (نمونه مورد مطالعه: بخش مرکزی شهرستان خرم آباد). فصلنامه راهبردهای توسعه روستایی، ۱۸ (۴)، ۲۵-۳۸
- جمشیدی، معصومه. (۱۳۹۷). نظام معنایی (شرایط تعاملات و پیامدها) بازدارنده و پیش برنده های توانمندسازی زنان: (موردی: زنان سرپرست خانوار تحت حمایت کمیته امداد امام(ره) و اداره بهزیستی ایلام)، طرح پژوهشی، کارفرما. استانداری ایلام.
- روح افزا، فائزه؛ اکرامی، عطیه (۱۳۸۸). ضرورت توجه به اهمیت نقش زنان در راستای اهداف توسعه پایدار. فرهنگ، ۲۲ (۳)، ۱۶۹-۱۹۴.
- سن، آمارتیا (۱۳۸۵). توسعه به مثابه آزادی. ترجمه وحید محمودی. تهران: دانشگاه تهران، دانشکده مدیریت.
- شادی طلب، ژاله، و گرایبی نژاد علیرضا، (۱۳۸۳). فقر زنان سرپرست خانوار. فصلنامه پژوهش ۱۲ (۱)، ۴۹-۶۹.
- فروزان آمنه، ستاره، و بیگلریا، اکبر (۱۳۸۲). زنان سرپرست خانوار: فرصت ها و چالش ها. فصلنامه پژوهش زنان، ۵ (۱)، ۳۵-۵۸.
- فیروز فر، فهیمه (۱۳۹۶). پیش درآمدی بر ادبیات مفهومی توانمندسازی روانی اجتماعی. فصلنامه رویش روان شناسی، سال ششم، ۲ (۱۹).
- طباطبایی یحیی آبادی، ش. و. حسینیان، س. (۱۳۸۴). توانمندسازی زنان سرپرست خانواده از طریق مشاوره گروهی، آگاهسازی و کارآفرینی. فصلنامه خانواده پژوهی، ۱ (۴)، ۳۶۸-۳۵۹.
- کتابی، محمود؛ یزدخواستی، بهجت؛ فرخ راستایی، زهرا (۱۳۸۲). توانمندسازی برای مشارکت در توسعه. فصلنامه پژوهش زنان، ۱ (۷)، ۵-۳۰.
- کرایب، یان (۱۳۸۸). نظریه اجتماعی مدرن از پارسونز تا هابرماس. ترجمه عباس مخبر. تهران: آگه.
- کلدی، علیرضا، سلحشوری، پروانه (۱۳۹۱). بررسی حمایت‌های اجتماعی بر توانمندسازی زنان". مطالعات اجتماعی توسعه ایران، ۴ (۳)، ۷-۲۲.
- کیمیائی، علی (۱۳۹۰). شیوه های توانمند سازی زنان سرپرست خانوار". فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، ۴۰ (۱)، ۶۳-۹۹.
- لانگه، سارا (۱۳۷۲). معیارهایی برای توانمندسازی زنان، نقش زنان در توسعه. روشنگران، دوره سوم، ۱۲ (۳)، ۱۸-۳۲.
- متوسلی، محمود. دبای، حمیده. عباسی، افروز (۱۳۹۶). الگوی نظری توانمندسازی فردی و جمعی به مثابه آزادی با تأکید بر دیدگاه کانت و آمارتیا سن، فصلنامه توسعه محلی، ۹ (۱)، ۲۷-۵۰.
- ناصر مزده، قاضی نورمحمدی، جغتایی محمدتقی، مولوی نجومی مرضیه، ریشتریورگ (۱۳۹۰). نشریه رفاه اجتماعی ۱۱ (۴۱)، ۲۵۱-۲۶۶.
- Ahmadniya, Sh. (2001). "Some Influential Socio-Cultural Factors in Limited Participation of Women", Letter of Association of Sociology, 2nd Conference of Social Issues in Iran, 4: 71-86. [In Persian]
- Arasti, Z. (2006). "Entrepreneur Women of Iran, Effective Sociocultural Structure of Entrepreneurial Job Creation". Journal of Women Studies, 4th edition, 1 (2): 93-119. [In Persian]
- Attarzadeh, M. (2009). "Media and Showing Woman's Identity in Public Field". Women Studies, 3 (1): 42-57. [In Persian]
- Ayyat, S. & Aazamiyan, E. (2010). "Effects of Information, Technology and Communications on Empowering Rural Women". Journal of Village and Development, 14 (3): 151-164. [In Persian]
- Bakhshipour Roodsari, A., Pairavi, H. & Abedian, A. (2005). "Studying the Relationship between Life Satisfaction and Social Protection with Mental Health of Students ". Journal of Principles of Mental Health, 7 (27-28): 154- 152. [In Persian]

- Chambers, R. & Conway, G. (1997). "Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st century", IDS Discussion, 296 (4): 1-19.
- Chant, S. (1997). *Woman – Headed House Holds: Diversity and Dynamics in the Development World*. Hound Mills, Basingtoke, Mc Millan, Martins Press
- Enayat, H. & Dastranj, M. (2010). "Study of Power Structure in the Family, A Case Study of Lar City". *Woman in Development and Politics*, 8 (1): 107-124. [In Persian]
- Faraji Sabokbar, H., Nemati, M. & Khaki, A. (2012). "Studying the Mechanism of Effects of Information Technology on Rural Women's Empowering Based on DEA Model, A Case Study of Qarn Abad Village". *Woman in Development and Politics*, 10 (1): 125-138. [In Persian]
- Farrokhi, T. (1997). "The Role of Women in Sustainable Development". *Journal of Cooperation*, 74: 76-79. [In Persian]
- Malhotra, A. Schuler, S.R. & Boender, C. (2002). Measuring women's empowerment as a variable in international development. In background paper prepared for the world Bank workshop on poverty and Gender. New perspectives (28)
- Gazarpour, F. & Najafi, F. (2012). "The Role of Woman in Family's Nutritio Health ". Conference of Proceedings on Studying Problems and Difficulties of Women, Approaches and Priorities. 2, 821-838. [In Persian]
- Gholipour, A. & Rahimiyan, A. (2009). "The Relationship among Cultural, Political and Training Factors with Empowering Female-Headed Households". *Journal of Social Welfare*, 11 (40): 29-62. [In Persian]
- Ruth Alsop, 2004, *Power, Rights, and Poverty: Concepts and Connections*, A working meeting by DFID and the World Bank
- Sen. Amartya. (2000). *Development as freedom*. FIRST ANCHOR BOOKS EDITION anchor ISBN
- Handy, F. (2004). *Womens empowerment rural, india* presented at Toront, Canada July.